

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Джу́жа Олександр Миколайович –
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу організації науково-дослідної
роботи;

Колб Іван Олександрович –
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх
справ

ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ

Здійснено аналіз норм чинного кримінально-виконавчого законодавства України, що регулюють питання примусового годування засуджених у виправних колоніях, а також подано науково обґрунтовану оцінку проекту закону, що стосується зазначеної тематики.

Ключові слова: примусове годування; виконання покарання; відбування покарання; кримінальна відповідальність; катування; державний примус; системний принцип.

Осуществлен анализ норм действующего уголовного-исполнительного законодательства Украины, регулирующих вопросы принудительного кормления осужденных в исправительных колониях, а также дана научно обоснованная оценка проекта закона, касающегося этой тематики.

Ключевые слова: принудительное кормление; исполнение наказания; отбывание наказания; уголовная ответственность; пытки; государственное принуждение; системный принцип.

The analysis of the current penal legislation of Ukraine governing the force-feeding of prisoners in penitentiaries, and given the scientific assessment of the draft law concerning the mentioned topic.

Keywords: force-feeding; performance penalty; punishment; criminal liability; torture; state coercion; systemic principle.

Відповідно до вимог частини 3 статті 116 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, у разі заявленої засудженим відмови від прийняття їжі, якщо це загрожує його життю, допускається його примусове годування за медичним висновком [1].

Групою народних депутатів України (А. Б. Аваков, В. А. Головка, Р. О. Заблок, В. О. Наливайченко, В. Г. Ярема) у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до КВК України», реєстр. № 2199 від 05.02.2013), у п. 1 якого вони пропонують частину 3 ст. 116 КВК України викласти в такій редакції:

«Примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі та, за висновками комісії лікарів, не має психічного захворювання й усвідомлює свої дії, забороняється» [2].

Ураховуючи важливість запропонованих змін та їх можливий вплив на практику виконання в Україні покарання у виді позбавлення волі, слід визнати, що обрана тема статті є актуальною й такою, яка має теоретико-прикладний характер.

Вивчення наукової літератури показало, що вказану проблематику досліджували В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, А. П. Гель, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, С. Ф. Денисов, А. В. Кирилюк, О. Г. Колб, В. О. Корчинський, О. В. Лисодєд, В. О. Меркулова, Л. П. Оника, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, І. С. Яковець та ін.

Серед зарубіжних науковців варто виділити роботи М. Г. Деткова, А. І. Зубкова, Ю. І. Калініна, С. І. Кузьміна, В. Д. Сисоева, М. П. Стурової, М. О. Тюгаєва, В. А. Уткіна та ін.

Разом з тим, складність вказаного питання, особливо в контексті змісту запропонованого проекту закону, зумовлює необхідність розгляду цього питання як окремої наукової розробки.

Для того, щоб дати відповідь, а отже, підтримати чи заперечити зазначений законопроект, необхідно з'ясувати зміст і соціально-правову сутність низки суттєвих правових понять і категорій, що органічно взаємозв'язані, взаємообумовлені та перебувають у взаємодії з таким правовим явищем як примусове годування засудженого в місцях позбавлення волі.

Як видається, вирішальними для правильного розуміння у цьому контексті є поняття кримінальної відповідальності, покарання, кари, виконання та відбування покарання, катування і т. ін., що на сьогодні складають зміст кримінально-виконавчої політики [3, с. 306], та загалом правових засад боротьби зі злочинністю в Україні [4, с. 335].

Загальноприйнятою є думка, що кримінальна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, що встановлюється державою в законі про кримінальну відповідальність, а також накладається судом на осіб, які визнані на підставі його вироку винними у вчиненні злочину та мають нести зобов'язання особистого, майнового та організаційного характеру [5, с. 314].

Таким чином, виходячи зі змісту цього поняття, можна зробити висновок про те, що у випадку притягнення будь-якої особи до

кримінальної відповідальності, у неї (власне, у засудженого) виникають певні зобов'язання перед державою, які він має впродовж відбування визначеного судом терміну покарання виконати в повному обсязі. З іншого боку, у персоналу органів та установ виконання покарань (УВП) виникає право на здійснення впливу на засудженого передбаченими законом засобами (ст. 6 КВК України) з метою чіткого виконання засудженим цих зобов'язань – це невід'ємні елементи механізму правового регулювання в будь-якій галузі права [6, с. 499–501], включно з кримінально-виконавчим [7, с. 125–128]. Зокрема, у КВК (ст. 9, 107) та в інших нормативно-правових актах України з питань виконання покарань визначено основні обов'язки засуджених, що передбачають для цих осіб неухильне дотримання правил поведінки, передбачених для засуджених та виконання законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань. При цьому невиконання засудженими своїх обов'язків і законних вимог зазначених органів і установ та їх посадових осіб тягне за собою встановлену законом відповідальність.

Водночас якщо буквально розуміти зміст ст. 50 Кримінального кодексу (КК) України, то варто визнати, що покарання є заходом державного примусу та полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого, що переважно реалізуються через таку його мету як кара [8]. При цьому, незважаючи на різноманітні підходи науковців до розуміння змісту кари, переважна більшість із них переконана, що кара – це не жорстока помста чи відплата особі з боку держави за вчинений злочин, а законодавча орієнтація суду та органів і УВП на застосування до засудженого такого комплексу обмежень його прав і свобод, який буде відчутним і водночас достатнім для досягнення інших основних цілей покарання – виправлення засудженої особи, а також спеціальної та загальної превенції. Отже, з цієї точки зору кара виступає тільки як проміжна мета покарання [9, с. 107].

У кримінально-виконавчому законодавстві України кара реалізується через режим, тобто встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який також забезпечує й виконання покладених на засуджених обов'язків (ст. 102 КВК України) [10, с. 300–310]. При цьому термін «виконання покарання» звернутий до органів та УВП, що у своїй діяльності зобов'язані реалізовувати весь комплекс правообмежень, передбачених режимом конкретного виду покарання, а також забезпечити здійснення наданих засудженим прав та виконання покладених на них обов'язків, а термін «відбування покарання» – до засуджених, які повинні на підставі вироку суду та відповідно до приписів, установлених кримінально-виконавчим законодавством України, виконувати обов'язки та утримуватися від заборонених дій, здійснювати права тощо [11, с. 6].

Отже, при такому законодавчо визначеному підході, з урахуванням вимог ч. 3 ст. 63 Конституції України про те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду [12], необхідно визнати, що

засуджені права на голодування в УВП не мають. Додатковим аргументом на користь цієї думки є положення ст. 8 «Основні права засуджених» та ст. 107 «Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі», а також ст. 5 КВК України «Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань», що не передбачають права засуджених на голодування та зобов'язують їх діяти відповідно до принципу законності, тобто виконувати свої обов'язки [13, с. 26–28] згідно із законом [14, с. 11–12]. Зазначене право не передбачено й у ст. 10 КВК України «Право засуджених на особисту безпеку», оскільки голодування не входить у зміст його реалізації в УВП [15, с. 76–82].

У всіх інших випадках дії посадових осіб УВП та засуджених, пов'язані з їх індивідуальним чи колективним голодуванням (відмовою від їжі), може бути, згідно з чинним законодавством України, розцінено як:

перевищення повноважень, тобто вчинення таких дій не передбачено законом [16, с. 255];

як форма ухилення засуджених від відбування покарання у виді позбавлення волі (ст. 390 КК України) шляхом самогубства, погіршення стану свого здоров'я, членоушкодження тощо, виходячи з того, що ухилення в такій ситуації – це невиконання засудженим обов'язку щодо відбування покарання [17, с. 114];

злісна непокоря законним вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК України) [18, с. 112–113] та як злісний проступок (ст. 133 КВК України);

форма тиску на адміністрацію УВП, інші правоохоронні органи чи суд з метою примусити їх прийняти неправомірне (незаконне) рішення (ст. 376 КК, ст. 342 КК, ін.) [19, с. 167–168] або отримати надалі певні пільги на звільнення з УВП за хворобою (ст. 84 КК України) чи помилування (ст. 87 КК України).

Як показало вивчення соціально-правової природи правопорушень та злочинів в УВП України, у тому числі такого явища як відмова засуджених від їжі, переважна більшість із них була зумовлена невиконанням засудженими своїх обов'язків, що витікали з їх правового статусу (ст. 7 КВК України) [20, с. 183–211], а тому відміна примусового годування засуджених в УВП України буде непередбачуваним та непрогнозованим щодо суспільно небезпечних наслідків кроком законодавця. При цьому слід ураховувати й те, що міжнародно-правові акти з питань виконання покарань та зарубіжна практика також передбачають примусове годування певних категорій осіб, включно із засудженими до позбавлення волі. Зокрема, цю процедуру визначено в Мальтійській декларації щодо осіб, які оголосили голодування [21, с. 293]. Саме її зміст і підходи було використано Державною пенітенціарною службою (ДПтС) України під час затвердження Інструкції про умови тримання і порядок примусового годування в УВП осіб, які відмовляються від уживання їжі [22].

Аналогічні підходи можна знайти й в інших міжнародних джерелах. Так, у принципі 5 додатку до Принципів медичної етики, що

стосуються ролі працівників охорони здоров'я, а особливо лікарів, у захисті засуджених чи затриманих осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, із цього приводу зазначено, що участь працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у будь-якій процедурі гамівного характеру стосовно до засудженої чи затриманої особи є порушенням медичної етики, якщо тільки воно не продиктоване медичними критеріями як необхідне для охорони фізичного чи психічного здоров'я або безпеки самої засудженої чи затриманої особи [23, с. 83].

Якщо буквально розуміти зміст терміну «катування», визначеного в ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, то він не передбачає біль і страждання, що виникли внаслідок законних санкцій, є невід'ємними від цих санкцій чи викликаються ними випадково – це стосується й випадків примусового годування (як це, наприклад, передбачено ч. 3 ст. 116 КВК України) [24, с. 45].

Не вважається катуванням примусове годування засуджених в УВП і згідно з чинним кримінальним законодавством України (ст. 127 КК України) [25, с. 204].

Право на застосування примусу має персонал УВП і відповідно до вимог п. 15 Основних принципів застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку, у якому зазначено, що вказані суб'єкти у своїх відносинах з особами, які перебувають під вартою та в місцях позбавлення волі, не застосовують силу, за винятком випадків, коли це необхідно для підтримання безпеки та порядку в УВП, або коли виникає загроза для особистої безпеки [26, с. 44].

Цікавим у зв'язку з цим є зміст п. 4 додатку до Основних принципів поводження з в'язнями, у якому зазначено, що УВП несуть відповідальність за утримання засуджених і захист суспільства від правопорушень, відповідно до інших соціальних завдань будь-якої держави, і це є їх основними обов'язками у сприянні добробуту та розвитку всіх членів суспільства [27, с. 77].

В Україні такі завдання визначено в ч. 1 ст. 1 КВК України. До них належить і захист інтересів особи (у цьому випадку – засудженого, який заявив про відмову від їжі), її здоров'я та життя.

Крім цього, чинне кримінально-виконавче законодавство України передбачає для УВП контроль за виконанням рішень суду щодо відшкодування засудженими завданих ними матеріальних збитків та моральної шкоди потерпілим від злочину (ст. 4 КВК України) [28]. Отже, у разі голодування засуджені порушують законні права та інтереси жертв злочинів шляхом невиходу на роботу та невідрахування відповідних грошових сум для покриття завданої потерпілим шкоди і збитків. Саме тому щорічно потерпілим відшкодовують лише до 45 % сум, визначених судами як реальні збитки [29].

Водночас як свідчить офіційна статистика та дані Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в УВП високим є рівень

захворювань та смертності серед засуджених, у тому числі й випадки суїциду, які інколи мають прихований (латентний) характер, оскільки засуджені, відмовляючись від прийому їжі, про своє рішення персонал виправних колоній, як це передбачено ч. 3 ст. 116 КВК України, не повідомляють [30, с. 53–54].

Опосередковано право на застосування примусу персоналом УВП, у тому числі й з питань примусового годування, визнано й в інших міжнародно-правових актах, а саме:

у ст. 1, 3, 5 Кодексу поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку [31, с. 78–79];

у п. 33, 57–60, 63, 65, ін. Мінімальних стандартних правил поведінки з засудженими [32, с. 65–69];

в інших джерелах [33].

Не визнаються випадки примусового годування засуджених порушенням їх прав і Європейським судом з прав людини, який у рішенні у справі «Невмержицький проти України» зазначив, що примусове годування, у принципі, не вважається поведінням, що принижує людську гідність [34].

На правовому рівні (як окремі норми КВК чи спеціальні закони) відрегульовано це питання й за кордоном (у Російській Федерації [35], Республіці Білорусь [36], інших державах [37, с. 89–102].

Отже, з урахуванням проведеного вище аналізу, слід констатувати, що фактичних та юридичних підстав для видозміни ч. 3 ст. 116 КВК України (відміни примусового годування засуджених до позбавлення волі) на сьогодні немає.

Такий висновок, зокрема, витікає:

із соціально-правової природи кримінального покарання у виді позбавлення волі (ст. 50, 63 КК України);

зі змісту процесу виконання та відбування покарання в Україні;

із правового статусу засуджених до позбавлення волі (ст. 7–9, 107 КВК України);

із завдань кримінально-виконавчого права України, у першу чергу пов'язаних із забезпеченням особистої безпеки засуджених (ст. 1, 8, 10, 102, ін. КВК України) та виконанням інших рішень судів (зокрема щодо відшкодування засудженими завданих під час вчинення ними злочинів матеріальних збитків і моральної шкоди);

із завдань щодо запобігання ухиленню засуджених від відбування покарання, злісним порушенням установленого порядку відбування покарання, злісній непокорі вимогам адміністрації УВП та ін.;

зі змісту міжнародно-правових актів з питань, що регулюють порядок та дії посадових осіб УВП щодо застосування примусу, включно з примусовим годуванням засуджених;

із міжнародно-правової практики.

Водночас, зважаючи на взяті Україною при вступі у відповідні міжнародні організації зобов'язання [38], а також вимоги Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до

законодавства Європейського Союзу» [39] та інші рішення щодо цих питань [40], видозмінювати чинне кримінально-виконавче законодавство України, без сумніву, потрібно. При цьому необхідно дотримуватися принаймні декількох вимог і правил побудови правових норм, а саме:

способів (форм) викладення норм права у статтях нормативно-правового акта (повна, відсильна, бланкетна і казуїстична; абстрактна [6, с. 291–293];

загальних принципів і функцій правотворчості, зокрема принципу системності, тобто узгодження норм, що приймаються, з іншими нормативно-правовими актами (у тому числі й зі статтями КВК України) [6, с. 295–297];

урахування особливостей відповідних суспільних відносин, що підлягають правому регулюванню, до яких належить і кримінально-виконавчі правовідносини [7, с. 138–140];

компаративістських засад формування правових норм, тобто порівняння їх змісту з міжнародно-правовими актами та практикою [37, с. 6–16];

правових джерел функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України [41] та їх аналогів за кордоном [37, с. 89–123];

інших факторів та елементів правового регулювання, а також особливостей юридичної техніки [6, с. 488–515];

вимог ст. 3 Конституції України та міжнародно-правових актів із прав людини [33], відповідно до яких, права і свободи людини (у цьому випадку – як засуджених, так і жертв злочинів, а також суспільства загалом) мають визначати зміст і спрямованість діяльності будь-якої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.

2. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо примусового годування засуджених) : проект Закону України, внесений народними депутатами України А. Б. Аваковим, В. Г. Яремою та ін. (реєстр. №2199 від 5 лют. 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakonoproekt.org.ua/viewhtm.aspx?hn=Proekt_Zakonu_05_02_201315.

3. Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / Борисов В. І. // Проблеми законності : Респ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 305–312.

4. Голина В. В. Преступність: многообразие понятий и предметная сущность явления / Голина В. В. // Проблеми законності : Респ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 324–336.

5. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. Р. Шемшученко та ін. –

К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1231 с.

6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підруч.] / Скакун О. Ф. ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

7. Джужа О. М. Кримінально-виконавче право України : [підруч.] / [О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.

8. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – [4-те вид., переробл. та допов.] / відп. ред. проф. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2006. – 848 с.

10. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / [А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.

11. Кримінально-виконавчий кодекс України : [наук.-практ. комент.] / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : ТОВ «Одісей», 2005. – 560 с.

12. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. (зі змін. та допов.; ред. від 12 черв. 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

13. Голіна В. В. Кримінально-виконавче право : [підруч.] / [В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін.] ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – 328 с.

14. Кримінально-виконавче право України : [підруч.] / за ред. проф. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2006. – 256 с.

15. Колб І. О. Форми та засоби забезпечення права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку / І. О. Колб // Науковий вісник НАВС. – 2012. – № 2 (81). – С. 76–82.

16. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 груд. 2003 р. № 15 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / [упоряд. : В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова]. – К. : ПАЛІВОДА А. В., 2011. – С. 254–258.

17. Кримінально-виконавчий кодекс України : [наук.-практ. комент.] / за заг. ред. В. В. Коваленка, А. Х. Степанюка. – К. : Атіка, 2012. – 492 с.

18. Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відвідування покарання в місцях позбавлення волі : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 берез. 1993 р. № 2 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / [упоряд. : В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова]. – К. : ПАЛІВОДА А. В., 2011. – С. 109–116.

19. Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві : постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 черв. 1999 р. № 10 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах

/ [упоряд. : В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова]. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 165–168.

20. Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі : [навч. посіб.] / [О. М. Джужа, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи та О. Г. Колба. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2010. – 244 с.

21. Мальтийская декларация относительно лиц, объявивших голодовку : принята 43-й Всемирной медицинской ассамблеей, Мальта, нояб. 1991 г. // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 292–293.

22. Інструкція про умови тримання і порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від вживання їжі : затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 12 черв. 2000 р. № 127 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0444-00>.

23. Принципи медичної етики : прийняті резолюцією 37/194 Генеральної Асамблеї від 18 груд. 1982 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 81–83.

24. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : прийнята резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеї від 10 груд. 1984 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 42–52.

25. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 07 лют. 2003 р. № 2 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / [упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова.]. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – С. 202–212.

26. Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 40–45.

27. Основні принципи поводження з в'язнями : прийняті резолюцією 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 груд. 1990 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 76–77.

28. Василевич В. В. Захист прав потерпілого від злочину в кримінально-виконавчому праві : [навч. посіб.] / [В. В. Василевич, А. П. Гель, В. Г. Захаров та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка та О. Г. Колба. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2010. – 176 с.

29. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2011 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.court.gov.ua/sudova_statystyka/oglyad.

30. Карпачова Н. І. Стан дотримання Україною стандартів з прав і свобод людини: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради

України з прав людини з нагоди 60-річчя Конвенції про захист прав і основоположних свобод / Карпачова Н. І. – К. : Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2010. – 194 с.

31. Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку : прийнятий резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї від 17 груд. 1979 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 77–81.

32. Мінімальні стандартні правила поводження із засудженими // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 61–76.

33. Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – 293 с.

34. Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К. : Міністерство юстиції України, 2005. – С. 48–53.

35. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. – М. : Изд-во «Омега-Л», 2012. – 91 с.

36. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь. – Мн. : Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, 2000. – 144 с.

37. Богатирьов І. Г. Порівняльне кримінально-виконавче право : [навч. посіб.] / [Богатирьов І. Г., Копотун І. М., Пузирьов М. Р.]; за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – К. : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. – 140 с.

38. Статут Ради Європи // Офіційний вісник України. – 2004. – № 26. – Ст. 1733.

39. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV // Урядовий кур'єр. – 2004. – 20 квітня. – С. 2–3.

40. Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи : затв. Указом Президента України від 20 січ. 2006 р. № 39/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 4. – Ст. 143.

41. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 черв. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

[http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2713-15.](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2713-15)